

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

PRIMUM AGERE

A COLLECTION OF STUDIES
IN HONOUR OF MYKOLA LYTVYN

2017
29

ЛЬВІВ 2017

УДК 930.85(477)(082)

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – [гол. редкол. Іван Патер, упоряд. Любомир Хахула] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 2017. – Вип. 29: Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. – 618 с.

Збірник містить наукові статті, присвячені актуальним проблемам історії та культури України. Аналізуються наукові та суспільно-політичні виклики, що постають перед сучасними істориками. Розглядаються особливості державно-соборного процесу в Україні у новітню добу. Окреслено дискусійні проблеми українсько-польських відносин від найдавніших часів до сучасності. Увага дослідників зосереджена на явищі історичної пам'яті як одного із викликів на шляху до євроінтеграції.

Наукове видання приурочено до 60-ліття доктора історичних наук, професора Миколи Литвина.

Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood / [Ed. by Ivan Pater, editor Liubomyr Khakhula]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. – Volume 29: Primum agere. A Collection of Studies in Honour of Mykola Lytvyn. – 618 p.

This collection of studies contains articles on relevant issues in history and culture of Ukraine. They analyse academic and political challenges contemporary historians face. Published articles deal with state building and unification processes in Ukraine; highlight main points in Ukrainian-Polish relations; focus on phenomenon of historical memory as one of challenges of European integration processes.

This academic publication is published to honour Professor Mykola Lytvyn 60th anniversary.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Редакційна колегія:

Іван Патер (голова), Володимир Александрович, Леонтій Войтович,
Микола Бандрівський, Олег Муравський, Ігор Соляр, Феодосій Стеблій,
Петро Шкраб'юк, Любомир Хахула (упорядник)

УДК 94(477.7)“1941/1943”

*Дмитро ТИТАРЕНКО***ОКУПОВАНИЙ МАРІУПОЛЬ ВЛІТКУ 1942 р.:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗВІТУ ПОЛЬОВОЇ КОМЕНДАТУРИ
№ 538**

Проаналізовано виявлене у Воєнному архіві Федерального архіву Німеччини маловідоме документальне джерело з історії Донбасу періоду нацистської окупації. Звіт німецької польової комендатури в Маріуполі характеризує особливості реалізації окупаційної політики в адміністративній, соціальній, культурно-освітній, економічній сферах. Додатки до звіту ілюструють деякі факти культурного життя, специфіку реалізації нацистської пропаганди.

Ключові слова: історичне джерело, Донбас, Маріуполь, нацистська окупація, військова адміністрація.

Загальновідомо, що можливість максимально об'єктивно висвітлити ту чи ту історичну подію залежить від того, які джерела використовує дослідник, наскільки вони є репрезентативними в хронологічному та географічному контекстах, подієвому вимірі. Повною мірою це стосується й історії регіонів України, зокрема Донбасу, в період нацистської окупації.

Протягом тривалого часу через об'єктивні та суб'єктивні причини, ґрунтуючись на наявній в їхньому розпорядженні джерельній базі та керуючись політичними настановами, історики робили головні акценти на питаннях діяльності радянського підпілля та партизанського руху, злочинів проти місцевої людності, радянських військовополонених, економічної експлуатації окупованої території тощо. Водночас чимало важливих аспектів, пов'язаних із специфікою адміністрування на окупованій території, настроями населення, соціокультурними процесами, залишалось не висвітленими, що породжувало і навіть зараз породжує низку хибних стереотипів, які мають глибокі політичні наслідки.

Така ситуація зумовлює необхідність залучити до висвітлення подій періоду нацистської окупації джерела, які можуть принаймні частково допомогти дати відповідь на ті чи ті питання, пов'язані з історією регіону в 1941–1943 рр. До них належать джерела усної історії, судово-слідчі та оперативні справи з архівів українських та російських спецслужб, матеріали із західних, передусім німецьких, архівів¹.

¹ Достатньо широко ці матеріали було використано в низці праць українських та зарубіжних істориків, присвячених повною мірою або частково історії Донбасу в період нацистської окупації (*Кирилюха Н.* Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian–Russian Borderland, 1870s – 1990s. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. – 378 p.; *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во ДонНУ,

Важливим у цьому контексті є введення до наукового обігу документів, що відображали діяльність німецьких військово-адміністративних структур. Високий інформаційний потенціал має розпорядчо-звітна документація органів військового управління різного рівня, що зберігається у фондах командувачів тилових районів груп армій² та комендантів тилових районів армій³ Військового архіву Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv-Militärarchiv) у Фрайбурзі. Ці джерела не лише мають достатньо високий ступінь достовірності (попри безумовно виражену політичну заангажованість) та репрезентативності, але й, що особливо важливо, дають можливість охарактеризувати ту чи ту подію або ситуацію в локальному вимірі з урахуванням географічних і темпоральних чинників, відкривають перспективи для повніших, зважених оцінок процесів, які відбувалися на окупованій території. Висока інформативність цієї документації зумовлена й тим, що звіти, які досить часто входили до томів додатків до щоденників бойових дій, складалися досить оперативно й водночас за певною схемою. Вона була логічно продуманою та відображала основні аспекти життя місцевого населення й діяльності окупаційної адміністрації, заходи, яких вживала влада з метою вирішення поточних військово-політичних завдань.

Саме це, зокрема, характерно для документа, який автор виявив у фондах Військового архіву Федерального архіву, – “Звіту про ситуацію за період з 16.6. до 15.7.1942” відділу військової адміністрації польової комендатури № 538 (Feldkommandantur 538), що дислокувалася в Маріуполі⁴. Незважаючи на те, що історію Маріуполя і прилеглих районів у період нацистської окупації досліджували місцеві краєзнавці та історики⁵, документи з німецьких архівів, які розширюють уявлення про ситуацію на території міста та Маріупольщини загалом, дають можливість для нових і, можливо, певною мірою контрверсійних оцінок.

Звіт супроводжує декілька додатків, що ілюструють особливості культурного життя на території міста, специфіку реалізації пропагандистських кампаній, спрямованих на використання економічних і трудових ресурсів міста та прилеглих районів в інтересах окупантів.

2003. – 624 с.; *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943 / *A. Angrick.* – Hamburg, Hamburger Edition, 2003. – 796 s.; Донещина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории. – Донецк: АОЗТ “Издательство “Донеччина””, 2008. – 432 с.; *Penter T.* Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953 / *T. Penter.* – Essen: Klartext Verlag, 2010. – 467 s.; Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы / [авт.-сост. Д. Титаренко, Т. Пентер]. – Донецк: Світ книги, 2013. – 465 с.; *Титаренко Д. М.* Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) / *Д. М. Титаренко.* – Львів; Донецьк, 2014. – 442 с. та ін.

² Bundesarchiv-Militärarchiv (далі – BA-MA). – RH 22 (Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete).

³ BA-MA. – RH 23 (Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete).

⁴ Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg). – RH 22/202. – Lagebericht der Feldkommandantur 538 für die Zeit vom 16.6. bis 15.7.1942 mit Anlagen.

⁵ *Яруцький Л.* Кальміуська паланка / *Л. Яруцький.* – Маріуполь, 1995. – 198 с.; *Захарова Г.* Мариупольская трагедия / *Г. Захарова.* – Мариуполь: Предприятие “Приазовский рабочий”, 2000. – 274 с.; *Зиновьева В. М.* Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941–1943 / *В. М. Зиновьева.* – Мариуполь: ЗАО “Газета “Приазовский рабочий””, 2004. – 508 с.; *Були Т. Ю.* Мариуполь и Мариупольцы в Великой Отечественной войне (1941–1945): ист. очерк / *Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко, О. М. Чаплинская.* – Мариуполь: Рената, 2010. – 66 с.

Фельдкомендатура 538 (V)
Відділ VII⁶

Маріуполь, 15.7.1942

Звіт про ситуацію за період з 16.6. до 15.7. 1942

Загальне:

Місцем дислокації ФК⁷ 538, як і раніше, є місто Маріуполь. Зона її відповідальності охоплює місто Маріуполь, Бudyоннівський⁸, Маріуполь-сільський, Ольгинський⁹, Тельманівський (Остгеймський)¹⁰ та Волноваський райони.

Після того, як ФК на початку липня 1942 р. було передано справи від коменданта тилового району армії¹¹, з цього часу відділ VII ФК здійснює також керівництво діяльністю ОК¹² I/263 в Таганрозі.

I. Політичні відносини.

Настрій населення:

Настрій населення головню не змінився. Як і раніше, можна виділити три групи.

До першої належать члени родин солдатів та офіцерів прихильників¹³ комуністичної партії та інші особи, які раніше займали керівні посади та більшою або меншою мірою не можуть і не хочуть змиритися із сьогоднішньою ситуацією.

До 2-гої групи належать ті особи, що більш-менш байдуже переживають події теперішні, особи, які жили погано і раніше, і сьогодні, але охоче працюють там, де знаходять роботу та хліб.

3-тя група охоплює тих осіб, які завжди були налаштовані антикомуністично, які зазнали важких переслідувань від радянської влади і наразі охоче співпрацюють у справі створення нового порядку.

Релігійна політика:

Церковне життя останнім часом набуло значного піднесення. У численних відновлених церквах та каплицях регулярно відправляють церковні служби, які добре відвідують. Більшість віруючого населення належить до української, російської або грецько-ортодоксальної конфесій¹⁴. Заразом існують ще деякі протестантські громади та протестантські секти. У різних місцевостях, де також існує потреба у

⁶ Відділ VII – відділ військового управління (Militärverwaltung).

⁷ Скорочено від нім. Feldkommandantur (польова комендатура).

⁸ З 1958 р. – Новоазовський район.

⁹ Унаслідок адміністративно-територіальних перетворень у 1959 р. Ольгинський район було ліквідовано. Територія увійшла до складу Волноваського району.

¹⁰ З 2016 р. – Бойківський район.

¹¹ Мається на увазі тиловий район 1-ї танкової армії.

¹² Скорочено від нім. Ortskommandantur (гарнізонна комендатура).

¹³ Так у тексті.

¹⁴ Так у тексті.

створенні релігійних громад, через брак церковного начиння, релігійної літератури і т. ін. створення релігійних громад ще не розпочато.

Культура:

Управління всіма установами культури в місті Маріуполі здійснює, як і раніше, міське управління. Після прибуття сюди команди відділення пропаганди У 2¹⁵ вона значною мірою включилася в культурне життя. Команда пропаганди керує театром, кіно, радіомовленням і здійснює нагляд за їхньою діяльністю.

Персонал театру поділено на дві самостійні, здатні до постановки вистав групи, які по черзі виступають у місті та за його межами. Весь персонал, який був до того, перевірений. Працівників, які виявилися непридатними, звільнено. Окрім вистав для вермахту, ставлять також вистави для цивільного населення. У наявних цивільних кінотеатрах регулярно проводять кіносеанси для цивільного населення.

Дронове радіо наразі переважно транслює програму солдатського радіо. Щоденно три години мовлення надають для української служби новин, пропагандистських трансляцій, концертів та інших програм. Значною мірою програму забезпечує своїми силами місцевий театр. Художнє керівництво перебуває в руках відділення пропаганди.

У міському парку знову створено невеличкий театр. Найближчими тижнями там мають відбуватися виступи міського театру та щоденні концерти міського оркестру.

З урахуванням тієї обставини, що з цього часу в розпорядженні відділення пропаганди є машина з гучномовцем та машина для демонстрації звукових фільмів, може бути поліпшений стан обслуговування підрозділів за межами міста й активна пропаганда серед населення.

У міському парку, окрім того, створено читальний зал, який наразі відділення пропаганди забезпечує матеріалом.

Здійснюють заходи з метою поновлення роботи музею¹⁶.

У різних місцях створюються українські культурні об'єднання¹⁷. Польова комендатура видала зразковий статут, копія якого додається (Додаток А. – Д. Т.).

Питання юридичного забезпечення:

Згідно з повідомленням у фронтовій газеті “Panzer voran”¹⁸ від 8.07.42, із цього часу вступають у силу розпорядження про юрисдикцію в райхскомісаріаті “Україна” та наступне розпорядження райхскомісара України, які визначають, що місцеві уповноважені обласних комісарів (Gebietskommissare) мають бути суддями

¹⁵ Команда пропаганди (Propaganda-Staffel) У 2 входила до складу відділу пропаганди (іноді він фігурує під назвою батальйон) У (“Україна”) і влітку 1942 р. дислокувалася в Маріуполі.

¹⁶ Свою діяльність в якості культурно-просвітньої установи із постійно діючою експозицією Маріупольський краєзнавчий музей відновив у серпні 1942 р.

¹⁷ Маються на увазі осередки товариства “Просвіта”.

¹⁸ Газету “Panzer voran” (“Танки, вперед”) видавала рота пропаганди (Propagandakompanie) 691, що безпосередньо підпорядковувалася відділу пропаганди вермахту і влітку 1942 р. була в розпорядженні 1-ї танкової армії вермахту. Роти пропаганди займалися організацією пропаганди в зоні бойових дій та оперативному тиловому районі армії.

у справах покарання за правопорушення та незначні злочини із повноваженнями позбавляти волі терміном до 2 років.

Проте чинність цих розпоряджень за умов подальшого зайняття території не повинна обмежуватися областями, що вже включені до складу райхскомісаріату “Україна”. Чинність розпоряджень мусить якомога швидше бути поширена також на ті області України, які окуповані вже з осені минулого року, оскільки без визначеного порядку підсудності більше не можна обійтися також і в цих частинах України.

Щодо питань, які надійшли від однієї з місцевих комендатур стосовно обсягу повноважень місцевих комендатур у справі покарання, мною було висловлено таку думку:

Злочини, які спрямовані проти німецького вермахту або шкодять німецьким інтересам.

Передусім потрібно чітко розрізнити, йдеться про злочини загального чи політичного характеру. Політичні справи належать виключно до сфери компетенції спеціальної команди (Sonderkommando) 10-а. У разі, якщо в місцевості немає спеціальної команди, вироки у справах має виносити таємна польова поліція або місцеві комендатури. У більш значущих справах має бути підготовлений спеціальний звіт на відповідну ФК або на ім'я найближчого вищого командира СС та поліції. Всі інші неполітичні вияви належать до компетенції місцевих, відповідно, польових комендатур. Інформації про міри покарання на поточний момент ще не надали. Проте засудження необхідно здійснювати за зразком німецького права, аналогічно до німецьких законів.

Побутові правопорушення, які не підпадають під пункт 1.

Передусім потрібно дати повноваження керівникам районів та бургомістрам окремих міст. Вони можуть накладати покарання в розмірах своїх повноважень (грошові штрафи в розмірі до 5000 рублів або примусові роботи). Тяжчі випадки потрібно передавати для винесення рішення місцевим комендатурам або, відповідно, польовим комендатурам. Інструкцій щодо оцінки та визначення міри покарання немає.

Законна сила вироків.

Вироки, які схвалені місцевими комендатурами та польовими комендатурами, є остаточними. Вони не підлягатимуть перегляду навіть тоді, якщо дещо пізніше буде дозволено російське або українське провадження у справах.

Зрештою, було б дуже бажано, якби список розпоряджень Імперського міністерства окупованих східних областей або список розпоряджень райхскомісара України було б надіслано хоча б для ознайомлення польовим комендатурам.

Преса.

“Маріупольська газета”¹⁹ виходить наразі щоденно накладом близько 15 000 примірників. Окрім того, в Волновасі видають тижневик “Хлібороб”²⁰ накладом приблизно в 500 примірників. Цензуру “Маріупольської газети” виконує відділення пропаганди, цензуру видання, що виходить у Волновасі, здійснює

¹⁹ “Маріупольська газета” (з 5 березня 1942 р. – “Маріупільська газета”), орган Маріупольського міського управління, видавалася з 1 листопада 1941 р. по 4 вересня 1943 р.

²⁰ Тижневик “Хлібороб” видавався у м. Волноваха з 14 червня 1942 р. по 16 серпня 1942 р.

місцева комендатура у Волновасі. До речі, у “Хліборобі” друкують статті лише з “Маріупольської газети” та інших цензурованих газет.

Населення – фольксдойче:

Як і раніше, для фольксдойче було виділено додатково борошно, олію, рибу та інші харчі. Для фольксдойче, які були особливо нужденними, виділено також підтримку в розмірі від 30 до 40 рублів.

Окрім того, в Маріуполі відкрито школу для фольксдойче. Передбачено відкриття дитячого садочку для фольксдойче.

Окрім того, видано розпорядження, що всі італійці, які перебувають тут, мають такі ж переваги, як і фольксдойче.

II. Управління.

Створення органів влади:

Кількість мешканців міста Маріуполь становить на поточний момент близько 155 000 осіб²¹.

У міському управлінні вдалося реалізувати необхідні організаційні заходи. Водночас розподілено сфери відповідальності між бургомістром та його заступником.

У звітний період було перевірено районне управління в Будионнівці, 24.6.42 р. автор та військовий радник Шмідт взяли участь у нараді районних керівників та бургомістрів в Ольгинці. Окрім того, керівникам районів та керівникам фінансових відділів районів було надано консультації з окремих питань та видано необхідні розпорядження.

Діяльність німецької поліції:

До Маріуполя прибула команда жандармерії вищого начальника СС та поліції в Сталіно у кількості 1/20²².

Згідно з попередніми повідомленнями, поліцейські повноваження в Маріуполі мають бути передані цій структурі.

Фінансове становище:

Протягом звітного часу було перевірено та схвалено проекти бюджетів Маріуполя, Будионнівського району та Маріупольського приміського району.

Фінансове становище районів є дуже напруженим. На підставі наданих Корюком 531²³ повноважень районним управлінням наказано з 1.06.1942 р. сплатити лише 20% частини надходжень від податку на заробітну платню, податку на прибуток та податку на додану вартість.

Бюджети районів знову значно обтяжені внаслідок виплат більших сум із метою утримання української дорожньої служби.

²¹ Станом на 1941 рік населення міста становило 241 тис. осіб.

²² 1 офіцер та 20 рядових.

²³ Термін, вжитий в документі, передано шляхом транслітерації. Корюк (Korück – Kommandant des rückwartigen Armeegebietes) – комендант тилового району армії. Тиловий район 531 належав до 1-ої танкової армії вермахту.

Баланси підприємств, які враховують для визначення податків на прибуток на користь бюджетів громад, можуть наразі, після того як сплив визначений час виконання, бути перероблені.

На підставі отриманого штабом Вікдо²⁴ попереднього досвіду на поточний момент у більшості підприємств ще немає ніякого прибутку. Принципово визначити прибуток можна буде лише після завершення господарського року. Має бути перевірений облік активів щодо того, чи правильно було здійснено оцінку фондів. Оцінка фондів загалом дуже завищена. Під час оцінки вартості підприємств часто не враховують зменшення вартості, спричинене руйнуваннями або іншими впливами. Також головно немає необхідних резервів для проведення відбудовчих і ремонтних робіт.

Проміжні або попередні платежі за умови подальшого остаточного звіту про прибуток ще не будуть у наступні тижні взяті до уваги з таких причин.

У стадії підготовки перебувають єдині правила встановлення цін для всієї зони Господарської інспекції “Південь”²⁵. Невдовзі треба очікувати інструкцій, що визначатимуть підстави складання фінансових розписів. Оскільки від цього залежить фінансове становище та розвиток підприємств, треба оцінити, чи потрібна зміна принципів формування ціни, що встановлених на сьогоднішній момент, та чи приведе це до поліпшення чи до погіршення стану підприємств.

Проте, незважаючи на це, вже зараз треба уможливити, принаймні серед колишніх артилей, які загалом мають незначну вартість фондів, авансові платежі з урахуванням остаточного визначення прибутку та цінових тенденцій.

Стан охорони здоров'я:

Головно в Маріуполі відділ охорони здоров'я міста за взаємодії з лікарем польової комендатури здійснює регулярний контроль за лікарнями. Лікарням, наскільки це потрібно й можливо, надають у розпорядження ліки та перев'язувальний матеріал. На підприємствах, які перебувають під німецьким управлінням, було здійснено щеплення проти тифу та дизентерії. Відділ охорони здоров'я міста, окрім того, здійснив збір лікарських трав.

У різних частинах міста облаштовано дитячі ясла. Розпочато та, відповідно, здійснюються заходи щодо боротьби з малярійними комарами.

Ветеринарія:

У червні по районах було проведено такі заходи:

ветеринарне обстеження рогатої худоби та овець на туберкульоз та кінського поголів'я на сап. Здійснення захисних щеплень, подальше здійснення профілактичних заходів проти піроплазмозу в коней, щодо боротьби із сліпнями, повторна обробка овець, які заражені коростою.

²⁴ Вікдо – від нім. Wikdo (Wirtschaftskommando) – господарські (економічні) команди, які займалися обліком сільськогосподарської та промислової продукції в тилу вермахту, налагодженням роботи підприємств та контролем за ними, організації населення на примусові роботи. Входили до складу відповідних економічних інспекцій.

²⁵ Економічна інспекція “Південь” (Wirtschaftsinspektion Süd) підпорядковувалась створеному в 1941 р. Економічному штабу “Схід” (Wirtschaftsstab Ost). Діяла переважно на території України та півдня Росії з метою організації в тилу груп армій, що діяли на цьому театрі бойових дій, діяльності промислових підприємств, заготівлі та розподілу сільськогосподарської продукції, залучення до роботи місцевого населення та військовополонених.

Шкільництво:

Новоутворена школа для фольксдойче має наразі лише два класи, в яких буде розпочато початкове навчання.

Заходи, що здійснюються:

Видано розпорядження, згідно з яким всі особи, що незаконно володіють уніформою, шинелями, елементами спорядження, зобов'язані здати цю уніформу під загрозою покарання (штрафів).

III. Економічні відносини.Організація місцевої промисловості і т. ін.:

Колишні державні великі промислові підприємства та ремісничі підприємства в Маріуполі включно із колишніми артілями, якщо їх використовують для задоволення потреб вермахту, передано під єдине управління штабу Вікдо Сталіно в Маріуполі та виведено з-під контролю міської адміністрації.

Особливе значення мають такі підприємства:

1. Металообробна промисловість:

Заводи Ілліча (близько 9 500 робітників);

Мармашзавод;

Металовироб;

Ковчугштамп;

Металоширпотреб;

Промкомбінат;

Цвяхова фабрика.

Фабрика жерстяних виробів “Зірка” та фабрика “Уат” з метою уніфікації та розширення були об’єднані.

2. Деревообробна промисловість:

Меблева фабрика Кооператор;

Лісопильня Кооператор;

Лісопильня Стройзавод;

Укrameблі;

Міськопромкомбінат.

3. На чоловічій текстильній фабриці працює близько 1 700 робітниць (головно швачок).

4. Хімічна промисловість:

Хімічна фабрика Рубайло;

Промхімія;

Ультрамарин;

Миловарна фабрика, яку приєднано до заводу Ілліча.

5. Потрібно згадати ще:

Приазовські кістки (Гребінці та гудзики);

Артіль Утилізатор (Канатна майстерня);

Школа для сліпих (Щітки);

Цегляні заводи.

Харчова та харчосмакова промисловість, за винятком пивоварного заводу, належить до сфери компетенції обласного сільськогосподарського керівника.

Діяльність ремісників та торгівців, відповідно до приписів виданого 19.05.42 р. тимчасового ремісничого та торговельного статуту, дозволена лише тоді, коли запланована ними виробнича діяльність не передбачена підприємствами, що працюють виключно на вермахт, або якщо вони не перешкоджають постачанню сировини, необхідної для підприємств вермахту.

Введена до цього часу в дію промисловість, яка продовжує надалі повільно, але поступально відновлюватися, мусить повністю задовільнити військові потреби танкової армії²⁶. Важливою продукцією треба вважати автомобільні пружини (300 комплектів на день), вози, ліжка і т. ін. Особливо потрібно зазначити чоловічу текстильну фабрику, яка розвинулася з невеликого виробництва в підприємство зі штатом у 1 700 робітників та робітниць і виробляє у великому обсязі панчохи вищої якості переважно для гірських стрільців, светри, вироби з хутра і т. ін. Унаслідок об'єднання та реорганізації двох підприємств наразі створено діжкову фабрику великої потужності. Особливо примітним є те, що електростанції Азовсталі та заводу Ілліча навіть сьогодні є найважливішим джерелом електроенергії для Донбасу.

Із загальної кількості в близько 160 тис. мешканців міста вже 40 тис., або $\frac{1}{4}$, працює в інтересах Німеччини.

Харчування (врожай, стан робіт і т. ін.):

Незабаром буде розпочато роботи зі збору врожаю. Наскільки дає змогу судити побачене раніше, стан врожаю на оброблюваних площах можна охарактеризувати як гарний.

Водночас застосування у значному обсязі машин у сільському господарстві, а саме в майбутніх посівних роботах восени, через брак палива не є можливим. Якщо необхідного палива незабаром не виділять, здійснення осінніх сільськогосподарських робіт (пар) взагалі є під сумнівом, оскільки в потрібній кількості немає і тягової сили. Було видано заклик до населення про повну участь у зборі врожаю та осінній обробці. Копія заклику додається (Додаток В. – Д. Т.).

У більшості районів, утім, створено численні дитячі садки на час збору врожаю.

Стан харчування, передусім міського населення, як і раніше, залишається важким.

Реалізація аграрного порядку:

Впродовж минулого місяця колгоспи було перетворено на громадські господарства. В усіх громадських господарствах, окрім того, було здійснено розподіл землі. З приводу розподілу землі відбулися зібрання селян.

Трудова діяльність:

Відкладену із самого початку за погодженням із Господарською командою Сталіно вербувальну акцію (наказ ОКГ²⁷ від 10.05.1942) почали здійснювати з цього часу. Копія заклику щодо вербування додається²⁸ (Додаток С. – Д. Т.).

²⁶ Мається на увазі 1-ша танкова армія вермахту.

²⁷ Скорочено від *Oberkommando des Heeres, OKH* (Верховне командування сухопутних військ).

²⁸ За час окупації на примусові роботи до Німеччини вивезли до 50 тис. жителів Маріуполя.

Торгівля та ремісництво:

Перспективи щодо подальшого сприятливого розвитку вільного ремісництва та торгівлі можна визначити як гарні.

IV. Техніка та зв'язок.Стан шляхів та будівництво шляхів:

Стан шляхів протягом звітного часу внаслідок сухої погоди, що тримається, гарний. Утримання та будівництво шляхів здійснює українська дорожня служба, організацію якої, проте, ще не завершено.

Різноманітні спірні питання можуть бути вирішені під час поїздки автора та радника військового управління Шмідта у Сталіно (місце дислокації дорожнього об'єднання).

Транспортне питання:

Транспортне сполучення в зоні ФК до сьогодні є дуже напруженим. Через простій майстерні з виробництва возів, що, своєю чергою, викликані абсолютною відсутністю фуражу, наявних транспортних можливостей не вистачає.

Залізничний шлях до Маріуполя вже два місяці працює в нормальному режимі, рівень використання залізниці зріс відповідно до запитів.

На водних шляхах (Азовське море) до сьогодні з безпекових причин ще не розпочато використання транспорту. Наявні судна повністю конфіскував військово-морський флот, який надав лише окремі судна для рибальства та перевезень.

За звітний період головно перевозили такі товари: бензин, боєприпаси, будівельні матеріали, зерно, рибу, предмети озброєння та обладнання.

Усі термінові запити на транспорт були повністю забезпечені. Поточні потреби щоденно зростають, обласне сільськогосподарське командування потребує більших транспортних потужностей для транспортування сільськогосподарської продукції.

Для перевезень людей до сьогодні не вдалося зробити нічого. Дротова мережа трамвая частково обірвана, також відсутня електроенергія. Введення до ладу трамвая поки що очікувати не можна²⁹.

Транспортному підприємству виділено в розпорядження лише місцеві транспортні засоби, в середньому близько 150 возів та 30 вантажних машин.

Майстерня з виробництва возів на поточний момент через брак комбікорму повністю зупинилася. Забезпечення необхідною кількістю корму більше не є можливим. Коні харчуються лише на пасовиську, більшої результативності їхнього використання за мізерного харчування досягти неможливо.

Декілька вантажних машин зібрано зі старих запчастин. Незважаючи на це, в майбутньому наявних транспортних потужностей місцевих транспортних засобів не вистачатиме. Транспортна колона могла би бути повністю залучена.

Згідно з наявною статистикою, в липні було виконано такі транспортні роботи:

287 возів для транспортування продовольства;

80 “ “ меблів;

58 “ “ боєприпасів;

89 “ “ вугілля;

421 “ “ будівельних матеріалів;

²⁹ Роботу трамвая в Маріуполі було відновлено навесні 1943 року.

283 “ “ забезпечення очисних робіт у місті.

Зазначені транспортні роботи здійснювали на 80% для військ, на 20% –для цивільного населення.

14	вантажних машин	для	транспортування зерна	(для військових потреб)
30	“	“	транспортування будівельних матеріалів	
134	“	“	перевезення бензину та нафти	
25	“	“	перевезення продовольства	
7	“	“	перевезення запчастин	
8	“	“	перевезення вугілля	
4	“	“	перевезення солі	
13	“	“	перевезення боєприпасів	
14	“	“	прибирання снарядів, що не розірвалися	
15	“	“	господарські поїздки	
27	“	“	очищення вигрібних ям	
13	“	“	поїздки на завод	
36	“	“	перевезення зерна	(для цивільного населення)
32	“	“	перевезення риби	
6	“	“	перевезення бджіл	
10	“	“	транспортування будівельних матеріалів	
3	“	“	транспортування запчастин та частин механізмів	
4	“	“	перевезення вугілля	
10	“	“	поїздки на завод та господарські поїздки	

Залучені вантажні машини на 90% були – 1,5-тонні та 10% – 3-тонні.

Забезпечення вантажних автомашин паливом, шинами, запчастинами становить великі труднощі. До сьогодні бензин та масло постачають у незначному обсязі. Покришки, так само як і запчастини, зі складів вермахту ще не виділяли. За рахунок автомобільних кладовищ та розкиданих старих машин автомобілі підтримували в робочому стані. Наразі ці можливості вичерпані.

Дорожню службу представляють старший інспектор та писар. Наявне цивільне транспортне керівництво буде, наскільки це є можливим, залучене до виконання робіт. Приміщення, зв'язок, канцелярське обладнання та легкову автомашину надала в розпорядження фельдкомендатура. Для тривалого використання було, крім того, найнято віз.

Ускладнень з різними службами не було.

Для забезпечення військових потреб з лютого 1942 р. було надано близько 1 600 коней, 800 вагонів та 10 вантажних машин.

15.07.1942 р. з метою підготовки водіїв до навчального центру водіїв у Житомирі було відправлено 55 осіб.

(підпис)

Старший військовий радник

Джерело: ВА-МА, RH 22/202, Lagebericht der Feldkommandantur 538 für die Zeit vom 16.6. bis 15.7.1942 mit Anlagen. Машинопис. Оригінал. Переклад з німецької.

Додаток А.

Статут українського культурного об'єднання “Просвіта”³⁰

§ 1

Назва та місце розташування об'єднання
Культурне об'єднання називається “Просвіта”
Воно розміщується в ...

§ 2

Мета об'єднання

Об'єднання ставить за мету розвиток української культури шляхом відкриття читалень, бібліотек, організації доповідей культурної проблематики, розвиток української мови, історії та літератури, влаштування свят, концертів, пісенних та театральних вечорів, розвиток мистецтва, старих українських народних традицій, танців і т. ін.

Переслідування політичних цілей виключено.

§ 3

Членство

1. Всі українці чоловічої та жіночої статі, які мають 18 років, можуть стати членами культурного об'єднання в тому разі, якщо вони є політично благонадійними

³⁰ Офіційний дозвіл на заснування “Просвіти” в Маріуполі комендатура надала у червні 1942 р., статут було схвалено 16 липня 1942 р. Ймовірно, до варіанта, що наводиться, було внесено ще деякі, зумовлені політичними міркуваннями, зміни. Так, у номері місцевого видання “Маріупільська газета” від 21 липня 1942 р. було опубліковано присвячену “Просвіті” передову статтю з витягом із статуту. В ньому, зокрема, зазначалося, що “...член “Просвіти” – активний помічник німецького командування як у відбудові та налагодженні народного господарства, так і в перемозі над лютим ворогом – жидо-більшовизмом”. Ймовірно, що в затвердженому варіанті статуту був наведений і перелік секцій організації. Є свідчення, що із затвердженого в останній редакції статуту було вилучено пункти про створення фізкультурної та воєнної секцій.

і дають зобов'язання керівникові організації щодо легальної співпраці згідно зі статутом об'єднання.

2. До юнацької групи об'єднання може вступити вся молодь обох статей у разі, якщо їй виповнилося 14 повних років.

3. Євреї та особи єврейського походження, а також представники інших національностей не можуть бути прийняті до об'єднання.

4. Питання про прийняття до об'єднання вирішує керівник.

§ 4

Керівник об'єднання

Чергове зібрання членів товариства, яке відбувається раз на рік, пропонує зі свого середовища особу на посаду керівника організації, яка потребує затвердження з боку компетентної німецької установи. Керівник відповідає за ведення справ об'єднання відповідно до статуту. Під час чергових зборів членів товариства він має виступити із звітною доповіддю за рік, що минув, та проінформувати членів про роботу в наступному році. (Робочий план).

Свою діяльність він здійснює на громадських засадах.

§ 5

Рада

При керівникові організації діє рада на громадських засадах, яка має йому допомагати під час керівництва.

Рада складається з:

заступника голови організації,
секретаря;
скарбника;
бібліотекаря.

Призначає членів ради керівник організації. Обговорення з боку зібрання членів товариства це не потребує.

§ 6

Зібрання членів

Чергове засідання членів товариства скликає щорічно у травні керівник товариства. Воно має лише ті права, що випливають зі статуту товариства.

Керівник товариства за потреби може скликати позачергове зібрання членів товариства.

Про скликання зібрання членів товариства потрібно за три дні повідомити кожного члена товариства або в письмовому вигляді, або шляхом публікації в пресі.

Про кожне зібрання членів товариства потрібно повідомити компетентну німецьку установу шляхом надання порядку денного.

§ 7

Здійснення заходів і т. ін.

З метою здійснення заходів і т. ін. об'єднання керівник організації визначає необхідну кількість членів, які мають виконувати доручення керівника організації.

Проведення всіх великих заходів потребує дозволу з боку компетентних німецьких установ. Такі ж умови діють щодо всіх заходів за межами міста.

§ 8

Кошти організації

Кошти організації складаються з:

- а) членських внесків;
- б) добровільних пожертв;
- в) прибутків від заходів усілякого роду.

§ 9

Членські внески

Всі особи, що вступають до організації, мають сплатити вступний внесок а також сплачувати щомісячні членські внески у розмірі, який пропонує зібрання членів товариства і який затверджує керівник організації.

§ 10

Добровільні пожертви

Всі особи, державні органи, підприємства та установи можуть без права претензій на активи організації надавати пожертви на визначені статутом цілі об'єднання.

Вимоги щодо виділення коштів з боку підприємств, установ, державних органів, окремих осіб не дозволяються.

§ 11

Використання коштів організації

Всі кошти дозволено використовувати лише на цілі організації.

§ 12

Касова, бухгалтерська звітність

Потрібно вести відповідний облік усіх надходжень та витрат об'єднання та вкінці року надати звіт на черговому зібранні членів об'єднання.

§ 13

Облік та аудит

Облік та аудит у має виконувати керівник організації або його заступник.

Касу перевіряє без попередження керівник або його заступник щонайменше два рази на рік.

Окрім того, зібрання членів організації призначає строком на один рік трьох ревізорів, які після зробленої звітності мають перевірити баланс і надати керівнику об'єднання звіт про результати перевірки.

§ 14

Припинення членства

Членство припиняється в разі:

- а) добровільного виходу, про що має бути повідомлено до кінця року;
- б) виключення.

Виключення з членів товариства стається в тих випадках, якщо особа діє всупереч статуту, є політично неблагонадійною або своєчасно не сплачує членських внесків.

Рішення про виключення члена товариства приймає керівник організації за поданням ради. Виключений не має права на подання апеляції зібранню членів.

§ 15

Припинення діяльності організації

Рішення про припинення діяльності організації може здійснити лише зібрання членів. За рішення про припинення діяльності організації мають проголосувати $\frac{3}{4}$ усіх наявних членів.

Майно організації передають громаді міста.....

Під час ліквідації має бути проведена спільна ревізія.

§ 16

Набрання чинності статуту

Цей статут набуває чинності з часу надання дозволу компетентною німецькою службою.

Будь-яка зміна статуту потребує дозволу

....., 1942

(Член) Керівник організації

Джерело: ВА-МА, RH 22/202, Anlagen zum Lagebericht der Feldkommandantur 538 für die Zeit vom 16.6. bis 15.7.1942. Машинопис. Оригінал. Переклад з німецької.

Додаток В³¹.

Робітники й селяни!

Німецька армія й армії союзних з Німеччиною армій визволили Вас від більшовизму й охороняють Вас від його повороту. Зараз справа йде про жнива, а далі про осінні польові роботи.

Розбита більшовицька армія зруйнувала або евакуювала більшу частину тракторів, а також тяглову худобу. Проте провадження господарства й харчування всіх мусить бути забезпечене.

Тому своєчасний і повний збір урожаю, а за ним осінні роботи мають особливе значення. Отже, я сподіваюсь, що все працездатне населення в найближчі тижні цілком себе віддасть цій меті.

Кожний чоловік і кожна жінка, кожний учитель і вчителька, службовець і робітник районних і громадських управ мусять так, як це робиться в Німеччині,

³¹ Документ опубліковано на одному плакатному аркуші трьома мовами (німецькою, українською, російською). Текст оголошень ідентичний.

взяти участь у цій роботі. Діти також можуть допомагати дорослим, збираючи колоски та беручи участь у інших допоміжних роботах. При незначній кількості тяглової худоби і тракторів для збирання врожаю мусять бути використані всі працездатні корови.

Збирання врожаю є служба народів

Хто з корисливості або з опозиції відмовиться від співробітництва в цій роботі, той мусить рахуватися з важкими штрафами і виключенням з народної спільноти.

Інструкції німецьких сільських господарів, Ваших бургомістрів, Ваших керівників громадських господарств треба у всіх випадках виконувати. Наскільки можливо війська будуть Вам допомагати. Після збору врожаю пильнуйте за цілістю зібраних запасів.

З свіжими силами до праці!

Маріюпіль, 10 липня 1942 року.

Комендант заплля Армії.

Джерело: ВА-МА, RH 22/202, Anlagen zum Lagebericht der Feldkommandantur 538 für die Zeit vom 16.6. bis 15.7.1942. Машинопис. Конія.

Додаток С.³²

До населення визволених областей!

Тисячі ваших братів і сестер відкликнулись на запрошення німецької Біржі Праці й добровільно поїхали до Німеччини, аби на німецьких фабриках і на німецьких нивах працювати для своєї батьківщини.

З запаленням описують вони у своїх листах своє нове життя. Вони пишуть про красоти Німеччини, про чисті села, про великі міста, вулиці, які асфальтовано й в кожному будинку яких маються які-небудь підприємства. Ці листи говорять про приязне поводження з тими, що пишуть з Німеччини, про гарне постачання, про гарні житла. На власнім досвіді переконались ваші брати і сестри, що всі зловмисні чутки, якими хотіли відхилити ваше добровільне бажання їхати до Німеччини, були неправдою, ні більш, ні менш як неправдою.

А ось це правда:

У Німеччині немає нужди, немає голоду й пригнічення.

Кращими свідками з'являються ті тисячі добровільних робітників, які працюють вже декілька тижнів в країні дійсного соціалізму. У своїх листах вони кличуть вас:

Йдіть до Німеччини! Подивіться власними очима, як виглядить країна дійсного соціалізму.

За Вашу працю у Великонімеччині Ви одержуватимете:

Гарне житло й продовольче постачання, як кожен німецький робітник.

³² Документ опубліковано на одному плакатному аркуші трьома мовами (німецькою, українською, російською). Текст оголошень ідентичний.

Таку ж зарплатню, як кожен німецький робітник.
Лікарську допомогу при захворюванні в нещасних випадках.
Безкоштовне кіно і театри у передсвяткові вечори.
Можливість надання підтримки залишеній тут родині.
Перевагу при розподілі землі після повернення з Німеччини.
А тому беріть приклад з ваших братів та сестер!
Негайно ж з'являйтесь до Вашого районного шефа!
(Добровільці Маріупільського району з'являються на Біржу праці.)
Документи треба мати з собою!

Маріупіль,
Липень 1942 р.

**Комендант Запільної
області Армії.**

Джерело: ВА-МА, RH 22/202, Anlagen zum Lagebericht der Feldkommandantur 538 für die Zeit vom 16.6. bis 15.7.1942. Машинопис. Конія.

Dmytro Tytarenko. The occupied Mariupol in summer 1942: on base of the report of Field commandant's office № 538

In the publication the unknown historical source, which deals with the history of Donbass during the Nazi occupation, is analyzed. The report of the Field commandant's office in Mariupol, which was discovered in the Federal military archives of Germany, reflects the peculiarities of occupation policy in the administrative, social, cultural, educational, economic spheres. The applications to report illustrate some features of cultural life, the specific of Nazi propaganda.

Key words: historical source, Donbass, Mariupol, military administration, Nazi occupation.